"QALB" KONSEPTINING ANTROPOSENTRIK TADQIQI (O'ZBEK VA TURK TILLARI MATERIALIDA)

Sayitqulov G'iyosiddin Davronqul o'g'li
Samarqand davlat chet tillari instituti mustaqil izlanuvchisi
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23075705

Annotatsiya. Mazkur tezisda "qalb" konsepti antroposentrik paradigma doirasida o'zbek va turk tillari materialida qiyosiy tadqiq etiladi. Konseptning etimologik, lug'aviy-semantik, frazeologik va metaforik qatlamlari tahlil qilinib, ikki qardosh til lingvomadaniyatidagi umumiy va farqli jihatlar aniqlanadi. Tadqiqot natijalari "qalb" konseptining o'zbek va turk tillarida inson ma'naviy olamining markaziy belgisi sifatida verballashuvini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: konsept, antroposentrik paradigma, lingvokulturologiya, qalb, kalp, frazeologizm, konseptual metafora, milliy dunyoqarash.

Аннотация. В данных тезисах концепт «сердце» (qalb / kalp) исследуется в рамках антропоцентрической парадигмы на материале узбекского и турецкого языков. Анализируются этимологический, лексико-семантический, фразеологический и метафорический слои концепта, выявляются общие и различительные черты в лингвокультурах двух родственных языков. Результаты показывают, что концепт вербализуется как центральный компонент духовного мира человека.

Ключевые слова: концепт, антропоцентрическая парадигма, лингвокультурология, qalb, kalp, фразеологизм, концептуальная метафора, национальная картина мира.

Abstract. This paper examines the concept of "heart" (qalb / kalp) within the anthropocentric paradigm based on Uzbek and Turkish language data. The etymological, lexical-semantic, phraseological and metaphorical layers of the concept are analysed, and common and distinctive features of the two related linguocultures are identified. The findings show that the concept is verbalised as a central component of the human spiritual world in both languages.

Key words: concept, anthropocentric paradigm, linguoculturology, qalb, kalp, phraseological unit, conceptual metaphor, national worldview.

KIRISH

Hozirgi zamon tilshunosligida tilni inson omili bilan uzviy bog'liq holda o'rganuvchi antroposentrik paradigma yetakchi o'ringa chiqdi. Ushbu paradigma doirasida til shunchaki belgilar tizimi emas, balki insonning dunyoni idrok etishi, baholashi va ma'naviy tajribasini ifodalovchi vosita sifatida talqin etiladi. V.A. Maslova ta'kidlaganidek, antroposentrik yondashuv tilni inson ongi, tafakkuri va madaniyati bilan bog'liq holda tahlil qilishni taqozo etadi

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Konsept – bu inson ongidagi bilim, tasavvur, baho va his-tuyg'ularni jamlovchi hamda tilda verballashuvchi mental birlikdir[1]. O'zbek tilshunosligida Sh. Safarov konseptni "dunyoni bilishning tilda ifodalangan natijasi" sifatida izohlab, uning kognitiv va lingvomadaniy tabiatini ochib bergan[2]. Yu.S. Stepanov esa konseptni madaniyatning "quyuqlashgan" ko'rinishi, uning inson ongidagi ifodasi deb hisoblaydi[3].

"Qalb" konsepti inson ichki olamini ifodalovchi eng muhim lingvomadaniy birliklardan biridir. U o'zbek va turk xalqlarining diniy-axloqiy qarashlari, badiiy tafakkuri va kundalik nutqi bilan chuqur bog'langan. Ikki qardosh tilda mazkur konseptning qiyosiy tadqiqi umumturkiy ma'naviy merosning tildagi in'ikosini hamda har bir tilning o'ziga xos milliy koloritini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotning maqsadi – "qalb" konseptining o'zbek va turk tillaridagi lisoniy reprezentatsiyasini antroposentrik nuqtai nazardan qiyosiy tahlil qilishdir. Tadqiqotda tavsifiy, komponent tahlili, qiyosiy-chog'ishtirma va konseptual tahlil metodlaridan foydalanildi.

ASOSIY QISM

"Qalb" leksemasi ikkala tilga ham arab tilidan o'zlashgan bo'lib, arabcha "q-l-b" o'zagi "aylantirmoq, o'zgartirmoq, ag'darmoq" ma'nolarini anglatadi. Bu etimologiya qalbning doimo o'zgaruvchan, hislar ta'sirida bir holatdan ikkinchi holatga o'tuvchi tabiatini ko'rsatadi va konseptning diniy-tasavvufiy semantikasiga asos bo'ladi. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da qalb so'zi ikki asosiy ma'noda beriladi: 1) yurak (anatomik a'zo); 2) ko'ngil, dil – insonning his-tuyg'ulari, ichki dunyosi markazi[4]. "Türkçe Sözlük"da ham kalp leksemasi "yürek" hamda "duygu, sevgi va his-tuyg'ularning markazi" ma'nolarida izohlanadi[5]. Demak, ikki tilda ham konseptning yadrosini "jismoniy a'zo" va "ma'naviy markaz" semalarining sinkretizmi tashkil etadi.

Konseptning nominativ maydoni ikkala tilda ham sinonimik qator orqali kengayadi. O'zbek tilida qalb – yurak – ko'ngil – dil qatori, turk tilida esa kalp – yürek – gönül qatori mavjud. Bunda yurak / yürek ko'proq jasorat va jismoniy a'zo semasini, ko'ngil / gönül esa istak, mayl va nozik his-tuyg'ular semasini ifodalaydi. Qalb / kalp leksemasi ushbu qatorda eng yuqori uslubiy bo'yoqqa ega bo'lib, kitobiy, poetik va diniy nutqda faol qo'llanadi. Turk tilida gönül so'zining qo'llanish chastotasi o'zbek tilidagi ko'ngil so'ziga nisbatan yuqori bo'lib, u ko'plab frazeologizmlarda kalp o'rnida keladi (gönül vermek, gönlü olmak, gönül almak).

Frazeologik qatlam tahlili konseptning eng boy verballashuv sohasi ekanligini ko'rsatadi. O'zbek va turk tillarida quyidagi umumiy frazeologik modellar kuzatiladi: a) qalbni ochmoq – kalbini açmak (samimiylik); b) qalbini zabt etmoq – kalbini kazanmak / fethetmek (sevgiga erishish); d) qalbi pok / toza – kalbi temiz (axloqiy poklik); e) qalbi keng – kalbi geniş (bag'rikenglik); f) qalb ko'zi – kalp gözü (ma'naviy idrok); g) qalbdan – kalpten (chin yurakdan). Bu birliklar ikki xalq lingvomadaniyatida qalbning axloq, sevgi, samimiylik va irfoniy bilish o'chog'i sifatida konseptuallashganini tasdiqlaydi.

---

[1]Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие. – М.: Академия, 2001. – С. 28.

[2]Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – B. 12.

[3]Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М.: Языки русской культуры, 1997. – С. 40–43.

[4]O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildli. 5-jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – B. 220–221.

[5]Türkçe Sözlük. 11. baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011. – S. 1282–1283.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Shu bilan birga, milliy o'ziga xoslikni namoyon etuvchi birliklar ham mavjud. Turk tilida kalbini kırmak (xafa qilmoq), kalbi kararmak (umidsizlikka tushmoq), kalbini çalmak (sevgisini qozonmoq), kalbinin sesini dinlemek (qalb amriga bo'ysunmoq) kabi iboralar faol bo'lib, ularning o'zbekcha muqobillarida asosan ko'ngil yoki yurak komponenti qo'llanadi: ko'nglini sindirmoq, yuragi qoraymoq, yuragini o'g'irlamoq. O'zbek tilida esa qalb amri, qalb ko'zi bilan ko'rmoq, qalbiga yo'l topmoq, qalbini yoritmoq kabi iboralar milliy-diniy tafakkur bilan bog'liq bo'lib, ular tasavvuf adabiyoti va mumtoz she'riyat ta'sirida shakllangan.

Konseptning metaforik qatlami J. Lakoff va M. Jonsonning konseptual metafora nazariyasi asosida tahlil qilinganda[6], ikkala tilda ham quyidagi asosiy metaforik modellar aniqlandi: 1) **QALB – IDISH / MAKON**: qalbi to'la, qalbidan joy olmoq – kalbi dolu, kalbinde yer etmek; 2) **QALB – MO'RT BUYUM**: qalbi singan – kalbi kırık; 3) **QALB – NUR / QORONG'ULIK**: qalbi yorug', qalbi qora – kalbi aydınlık, kalbi kara; 4) **QALB – TIRIK MAVJUDOT**: qalbi uyg'onmoq, qalbi titramoq – kalbi uyanmak, kalbi titremek; 5) **QALB – KO'ZGU**: qalb ko'zgusi – kalp aynası. "Qalb – idish" metaforasi ikkala tilda ham eng mahsuldor model bo'lib, u sevgi, g'am, quvonch kabi hislarni qalbga "joylashtirish" yoki undan "chiqarish" tarzida konseptuallashtiradi.

D. Aksan turk tilining ifoda imkoniyatlarini tahlil qilar ekan, tana a'zolari nomlari ishtirok etgan frazeologizmlar turkiy xalqlar dunyoqarashining asosiy tayanchlaridan biri ekanligini ta'kidlaydi[7]. Ushbu fikr o'zbek tili materialida ham tasdiqlanadi: "qalb" komponentli birliklar insonning axloqiy-ma'naviy fazilatlarini baholovchi eng faol vositalardan hisoblanadi. Aksiologik nuqtai nazardan "qalb" konsepti ikki tilda ham ijobiy va salbiy baholash qutblarini o'z ichiga oladi: ijobiy qutbda pok, toza, ochiq, keng, yorug' (turkcha temiz, açık, geniş, aydınlık) sifatlari, salbiy qutbda esa qora, tosh, tor, xira (turkcha kara, taş, dar, kararmış) sifatlari joylashadi.

Xalq og'zaki ijodi va paremiologik fondda ham konseptning o'ziga xos ifodasi kuzatiladi. O'zbek maqollaridagi "Qalbi pokning yuzi ochiq", "Qalb ko'zi ochiq bo'lsa, tashqi ko'z kerakmas" kabi hikmatlar, turk tilidagi "Kalp kalbe karşıdır", "Gönül ferman dinlemez" kabi maqollar qalbni insonning haqiqiy mohiyati, uning niyat va e'tiqodi manbai sifatida talqin etadi. Bu esa ikki xalqning mushtarak ma'naviy qadriyatlari, xususan, islomiy va tasavvufiy dunyoqarash ta'sirida shakllangan qalb tushunchasi bilan izohlanadi.

XULOSA

"Qalb" konseptining o'zbek va turk tillari materialida antroposentrik tadqiqi quyidagi xulosalarga olib keldi. Birinchidan, konseptning yadrosini ikki tilda ham "jismoniy a'zo" va "ma'naviy markaz" semalarining sinkretizmi tashkil etadi, bu esa uning arabcha etimologiyasi va islomiy-tasavvufiy semantikasi bilan bog'liq. Ikkinchidan, frazeologik va metaforik qatlamlar tahlili ikki tilda umumiy konseptual modellarning ("qalb – idish", "qalb – mo'rt buyum", "qalb – nur") ustuvorligini ko'rsatdi, bu umumturkiy tafakkur va mushtarak diniy-madaniy merosning natijasidir. Uchinchidan, milliy o'ziga xoslik asosan sinonimik qatordagi komponentlar tanlovida namoyon bo'ladi: turk tilida "kalp" va "gönül", o'zbek tilida esa "ko'ngil" va "yurak" leksemalari muayyan frazeologik modellarda bir-birining o'rnini egallaydi. To'rtinchidan, konsept ikki lingvomadaniyatda ham yuqori aksiologik ahamiyatga ega bo'lib, insonning axloqiy mohiyatini baholashning asosiy mezoni sifatida xizmat qiladi. Mazkur tadqiqot

[6]Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – P. 25–32.

[7]Aksan D. Türkçenin Gücü. – Ankara: Bilgi Yayınevi, 2005. – S. 95–98.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

natijalari qiyosiy lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik hamda turkiy tillarni o‘qitish va tarjima amaliyotida qo‘llanilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
2. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 824 с.
3. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
4. Воркачев С.Г. Счастье как лингвокультурный концепт. – М.: Гнозис, 2004. – 192 с.
5. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
6. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 5. – B. 3–16.
7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli / A. Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
8. Türkçe Sözlük. 11. baskı. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011. – 2763 s.
9. Aksan D. Türkçenin Gücü. – Ankara: Bilgi Yayınevi, 2005. – 232 s.
10. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.